

JEREMY NOAKES:

A NÁCIK ÚTJA A HATALOMHOZ

(History Today, 1983:1. 8–13)

Ötven évvel ezelőtt, 1933. január 30-án Adolf Hitlert, a Nemzeti-szocialista Német Munkáspárt vezetőjét kinevezték Németország birodalmi kancellárjává. Létrejött egy rendszer, amely tizenkét év múlva – közvetlen vagy közvetett módon – mintegy negyvenmillió ember haláláért volt felelős, s ezek közül hozzávetőlegesen hatmillió zsidót kizárólag etnikai eredetük miatt gyilkoltak meg. A náci hatalomátvétel még mindig a húszadik századi történelem egyik központi vitatémája. Hogyan szerezhette meg a hatalmat a náci Harmadik Birodalom bárbar rendszere a világ egyik gazdaságilag legfejlettebb és legkultúraltabb országában? Egyes külföldi történészek a német nemzeti jellemre, konzervatív német történészek a tömegdemokrácia eljövételére és Hitler démoni természetére, marxista történészek a monopolkapitalizmus fondorlataira hártották a felelősséget. Mások egyszerűbb, közvetlenebb magyarázatokat kerestek: Versailles, a kommunizmustól való félelem, munkanélküliség, Hitler demagógiája, Goebbels ügyes propagandája stb. Részletesebb vizsgálat után egyik magyarázat sem bizonyul kielégítőnek, bár valamennyi tartalmazza az igazság egy-egy elemét. Ahhoz, hogy megértsük, hogyan jutottak hatalomra a nácik, két önálló, de összefüggő kérdést kell megválaszolnunk: hogyan vívták ki a nácik a tömegek támogatását, és hogyan biztosította Hitler a maga számára a kancellári kinevezést?

Le kell szögeznünk, hogy a náciknak nem voltak meghatározott, tipikus párhiveik. Különböző emberek támogatták a nácikat, különböző időben és különböző okból. Ráadásul az 1930 előtti náci párt különbözött az 1930 utánitól, amely valódi tömegmozgalommá vált. 1929–1930 előtt a nácik támogatói – mind a tagság, mind a párhivek – főleg a párt szélsőségesen nacionalista és antiszemita ideológiai programját követő aktivisták közül kerültek ki; a mozgalom bizonyos tekintetben inkább vallási szektára hasonlított, mint hagyományos politikai pártra. 1925-től a párt évről évre lassan növekedett, magába fogadta a háborút követő években virágzó számos antiszemita szervezet és szélsőjobboldali félkatonai csoport tagjait, akiket megragadott a nácik erőteljesebb lendülete és radikalizmusa, valamint Hitler hatékonyabb vezetői tevékenysége.

1915 és 1927 között a párt főleg a városokban működött, és sikertelen erőfeszítéseket tett az ipari munkásság megnyerésére. Itt-ott csatlakozott hozzájuk néhány fő, de a párt lényegileg peremcsoport maradt. A munkások érdektelenek voltak – hűek maradtak a szociáldemokratákhoz, vagy ha szélsőséesebbek voltak, inkább balfelé, a kommunistákhoz vonzódtak, mint jobbra, a nácikhoz. A középosztály általában túlságosan „ápolatlannak” és radikálisnak találta a nácikat – akik különben büszkén *Nemzetiszocialista Német Munkáspártnak* nevezték magukat, és ezzel a hangsúlyozással is elriasztottak többeket a középrétegek tagjai közül. A párt bázisa csaknem kizárólag az alsó középosztály néhány elégedetlen képviselőjére – iparosokra, kiskereskedőkre – és a műveltebb középosztály maroknyi, szélsőségesen nacionalista elemeire korlátozódott.

1928 elejére már látszott, hogy lelkesedésük nem lesz elegendő. Az 1928-as általános választásokon a nácik a szavazatok 3 százalékát sem nyerték el; a párt kimerítette a lehetőségeit a radikális jobboldal köreiből, a munkásokat pedig nem sikerült megtéríteni. 1928 és 1930 között mégis sikerült az áttörés. Ez egyrészt a mezőgazdasági árak 1928-ban kezdődő csökkenése következtében a vidéki lakosság körében terjedő nyugtalanságnak volt köszönhető, amit a nácik ügyesen kiaknáztak; másrészt a háborús jóvátételekkel kapcsolatos új „Young-terv” ellen, a német konzervatívokkal szövetségben folytatott kampánynak. E szövetség segítségével vált a párt elfogadhatóvá a középosztály számára. Mindezek következtében a náci párt jellege kezdett megváltozni. Nem volt már kis szekta; tömegmozgalommá vált. Létrejött egy olyan zenekari emelvény, amelyre a legkülönbözőbb emberek kezdtek felugrani.

Egészében véve – és ellentétben többek véleményével – ezek az emberek nem tartoztak a városok gyökértelen és elidegenedett tömegeihez. Nem a hatmillió munkanélküli munkás közül került ki a nácik támogatóinak többsége, bár nyilvánvaló, hogy a párt több tagja és támogatója munka nélkül volt, főleg az SA rohamosztagosai. Valójában a nácik Németország protestáns területeinek falvaiban és kisvárosaiban érték el legnagyobb sikereiket, leginkább északon és keleten. Támogatóik többségét a német népesség legősibb és legradicionálisabb rétegei – parasztgazdák, önálló iparosok, mesteremberek és kiskereskedők –, a régi Németország mészárosai, pékjai és gyertyaöntői közül nyerték meg. Ezek az emberek fenyegetve érezték magukat, de gazdaságilag egyáltalán nem voltak reménytelen helyzetben. A párt a városok közül nem az ipari központokban, hanem a nagyszámú köztisztviselői és „fehér galléros” réteggel ren-

delkező kormányzati és kereskedelmi központokban érte el legnagyobb sikereit; támogatói többsége pedig a felsőközéposztály városrészeiből került ki. A nációk a fiatalabb generációtól kapták a legtöbb támogatást. Tagságuk is fiatal volt, és túlnyomó többsége férfi.

A nációk tagsága és támogatói társadalmi hátterének ismerete azonnal felveti azt a kérdést, hogy miért éppen ezek a csoportok támogatták a nációkat. Azok a tanulmányok, amelyek azt vizsgálták, milyen képet is nyújtott önmagáról tevékenységével a párt, azt az ügyességet hangsúlyozták, amellyel a párt ezt a képet (image-t) a legkülönbözőbb társadalmi és foglalkozási csoportok számára módosította. A náciizmus hatalomra jutásának hagyományos magyarázatai azt hangsúlyozták, hogy a náciizmus támogatását irracionális remények és félelmek motiválták. Az újabb kutatás más részről arra hajlik, hogy többé-kevésbé az önérdék racionális számításait hangsúlyozza – anélkül persze, hogy tagadná az irracionális elem jelentőségét. Ebben az összefüggésben nagyon fontos elkülöníteni egymástól a különböző csoportokat. Azoknak a parasztnak és kézműveseknek a számára, akiket lefoglalt a gazdasági fennmaradásért vívott harc, a gazdasági előnyökkel kapcsolatos konkrét számítás nyilvánvalóan többet nyomott a latban, mint a felelőtlenebb fiatal emberek előtt, akik átadhatták magukat érzelmeiknek.

A náciizmus győzelmének hátteréhez az a kiábrándultság is hozzájárult, amit a társadalom több csoportja érzett politikai és gazdasági képviselőikkel kapcsolatban. Széles körökben elterjedt az a vélemény, hogy a pártok és hatalmi csoportosulások képtelenek megvédeni támogatóik és alárendeltjeik érdekeit. A középosztály sok tagja neheztelt arra a politikai rendszerre, amelyről úgy érezték, hogy elárulta őket. Úgy érezték, hogy a régi Német Birodalom összeomlása óta a hatalmi egyensúly a városok, a gyáripar és a szakszervezetek szervezett munkásosztálya javára módosult, szemben a vidék, a kisipar, a paraszt és a kiskereskedő érdekeivel. Szembe kellett nézniük a magas adókkal, a magas társadalombiztosítási járulékokkal, és végül, mindezeket betetőzve, megkezdődött a gazdasági válság.

Ezek a csoportok úgy érezték, hogy a nagyipar és a szervezett munkásság közé szorultak. Legkeserűbb ellenséges érzelmeiket azonban a baloldal – a szociáldemokraták, a szakszervezetek és a kommunisták – számára tartogatták. Bár nehezteltek a nagyiparra, az legalább fenntartotta a magántulajdon és a magánvállalkozás elvét, amíg a baloldal, szocialista ideológiájával, létalapjukat veszélyeztette. A kommunizmustól való spe-

ciális félelem valószínűleg kevésbé volt fontos, mint ez az általános ellenségesség a baloldallal szemben, amely bármennyire is emocionális volt, elsősorban azon a tényen alapult, hogy a szervezett baloldal fogyasztási szövetkezeteivel, szakszervezeteivel és a munkások és fogyasztók érdekeit védő parlamenti politikai súlyával valódi fenyegetést jelentett e csoportok gazdasági helyzetére, arra a helyzetre, amelyre súlyos nyomást gyakorolt a gazdasági válság.

Mindennek következtében — eltekintve a különböző gazdasági és társadalmi csoportok speciális panaszaival kapcsolatos ígéretektől — azaz, hogy a nácik elsősorban a baloldal ellenségének a szerepében jelentek meg, már ígéretet tettek arra, hogy könyörtelenebbül és hatásosabban fogják védelmezni a középosztály érdekeit, mint e réteg korábbi képviselői. Sőt, azt ígérve, hogy megsemmisítik a weimari államot, és egy új politikai rendet hoznak létre, az újrakezdést ajánlották fel olyan időpontban, amikor nem csak a pártokból ábrándultak ki igen nagy tömegek, hanem magából az államból is, abból az államból, amely képtelennek bizonyult megbirkózni a gazdasági nehézségekkel és megvédeni érdekeiket.

Természetesen helytelen lenne teljesen racionális folyamatnak tekinteni e középosztálybeli csoportoknak azt a választását, hogy a nácizmust fogják támogatni. A gazdasági válság közreműködött egy bizonytalansági atmoszféra létrehozásában, amelyben az érzelmi reagálások — egyrészt félelem, harag és elkeseredés, másrészt bizonyos millenáris optimizmus — felfokozódtak. Ezeket az érzelmeket a náci mozgalom propagandája, politikai erőszakcselekményei és hangsúlyozott pszudovallásos nemzeti küldetés-tudata segítségével felbátorította és kiaknázta. Persze a hagyományosan keményfejű parasztság nem érzelmi szenvedélyeiről híres, és nem valószínű, hogy politikai döntéseiket irracionális érzelmeik befolyásolhatták. Mégis hatással volt rájuk az a tény, hogy a nácik el tudták hitetni: pártjuk kedvezőbb irányvonalat teremtene a parasztság számára. Ugyanez más csoportokkal kapcsolatban is igaz volt, még — bár kisebb mértékben — a fiatalokkal kapcsolatban is.

A náciknak a fiatalokra gyakorolt vonzereje ugyancsak az érvelés és az emóció elegyének tulajdonítható, bár ez az elegy arányait tekintve meglehetősen különbözött attól, amit a parasztsággal, vagy más foglalkozási csoporttal kapcsolatban alkalmaztak. A racionális számítás legjobban a diáksággal kapcsolatban figyelhető meg, ez volt az egyik legelső csoport, amelyik vonzódott a nácizmushoz. Legtöbbjük számára jövőbeni kilátásokról is szó volt. A frissen végzettek körében megdöbbentően nagy volt

a munkanélküliség az 1930-as évek elején, és a náci párt – többek között – az új rendszer programjával alkalmazást ígért olyanok számára, mint az újonnan végzett építész, Albert Speer.

De a náciizmus mélyebb hatást gyakorolt ennél a fiatalokra. Tetteket kínált számukra, a bajtársiasság és egy nagyobb ügy iránti elkötelezettség érzését. Megvolt az az illúziójuk, hogy sokkal közvetlenebb módon segídeknek hazájuk újjászületésénél, mint a hagyományos pártok tagjai. Egyszóval, a náciizmus idealizmusukat ragadta meg. A fiatalok szerették a náci propaganda egyszerűsítéseit is: minden megfelelően fel volt osztva barátokra és ellenségekre, fehérre és feketére, az ügyeket komplikáló szürkeség eltűnt. Nem volt szükség sok gondolatra; általánossá válhattak az igazgató érzelmek.

Aztán a náci párt politikai gyakorlata sokkal egyenesebbnek, akár heroikusabbnak is látszott, mint a hétköznapi politikusok alkudozásai és kompromisszumai, amelyet őszülő, szürke öltönyös emberek hajtának végre füstös bizottsági helyiségekben. A német ifjúsági mozgalomból kinövő fiatalok közül sokan találták vonzóbbnak a náciizmus stílusát a konvencionális politika színtelen formáinál. Itt zászlók voltak, egyenruhák, tömeggyűlések. Mindenek felett pedig azt érezhették, hogy egy ellenséggel harcoló csoport tagjai, és mást csinálnak, mint a társadalom többi tagjai, mint szüleik világa. És voltak vezetők, akikért lehetett rajongani – távolban Hitler, a közelben a helyi rohamosztag vezetője. E vezetőknek ki kellett állniuk a keménység és a merészség próbáit. A náci rohamosztag pszichológiája egy olyan városban, mint Berlin, leginkább az utcai galerik pszichológiájához hasonlítható – bár a náci SA embereinek önelégültségéhez az is hozzájárult, hogy amikor megrugdostak egy kommunistát, úgy érezték, a nemzet megmentéséhez járulnak hozzá. Az SA konkrét anyagi előnyöket is felkínált. Egy olyan korban, amikor a társadalombiztosítás még igen kezdetleges szinten állt, az SA alkalmi barakkjaiban és konyháiban szállással és étellel látta el, akinek erre szüksége volt. És végül az ifjú munkanélkülieket tennivalóval látta el – tartalmat adott az életüknek, olyan bajtársak közé juttatta őket, akik hasonló gondokkal küzdenek, és most hasonló ügy érdekében tevékenykednek. És ez olyan ügy volt, ami még némi jövőt is felkínált számukra – ennyi ösztönzés éppen elég volt az elkötelezettséghez.

A nacionalizmus és az antiszemizmus, amelyet a náci győzelméről írott tanulmányok olyannyira hangsúlyoznak, a művelt középosztály körében játszott legnagyobb szerepet. Más fontos csoportokra, például az

paraszságra, sokkal kisebb hatást gyakorolt. Az antiszemitizmus hatása jó-részt olyan területekre korlátozódott, ahol már voltak antiszemita hagyományok, mint például Frankóniában és Hessenben, bár az a tény, hogy a latens antiszemitizmus igen széles körökben elterjedt, azt eredményezte, hogy a párt antiszemitizmusát általánosan tolerálták, még ott is, ahol kevesen részesítették aktív támogatásban.

A nácioknak tehát az önmagukról alkotott nagyon sokrétű kép segítségével a legkülönbözőbb csoportokra sikerült vonzerőt gyakorolniuk. Része volt ebben a konkrét anyagi előnyökre való kilátásnak ugyanúgy, mint a nemzeti újjászületés reményének, és végül, de nem utolsósorban, mozgalmuk résztvevői számára olyan beteljesülés-érzést, olyan emocionális szilárd pontot kínáltak fel, amely máskülönben hiányzott az életükből.

A párt választási sikereit kisebb mértékben tulajdoníthatjuk Hitlernek és a nemzeti propaganda-gépezetnek, mint azt általában elképzelik. Hitler – vad szónoki tevékenysége ellenére – igen kevés emberre volt képes közvetlen hatást gyakorolni. Mi több: azok a területek, ahol a párt-szervezet a legsűrűbb hálózatot létrehozta, és a leghatékonyabban működött, nem mindig esnek egybe a párt választási sikereinek területeivel. A közvélemény befolyásolásában a helyi pártaktívák legalább akkora szerepet játszottak, mint a tájékoztatás mechanizmusa. Igen sok esetben legalább annyi új tagot szereztek bárokban, klubokban és munkahelyeken történő négy szemközti beszélgetésekkel, mint a gyűléseken, vagy a propaganda-irodalom terjesztésével. Hasonlóképpen döntő fontosságú volt a közösségeken belüli vélemény-irányítóknak, egy falusi tanárnak, vagy egy érdekcsoport vezetőjének (például a közismert parasztvezetőknak) a megtérítése, ami után már könnyebben tudtak meggyőzni egy partikuláris gazdasági és társadalmi csoportot arról, hogy érdemes támogatni a náciakat. Úgy tűnik, igen sok múlott azon, mennyire sikerült a pártnak megszereznie a helyi „establishment” – beleértve a sajtót – támogatását vagy legalább toleranciáját. Néhány lokális közösség és a középosztály köreiben már 1933 előtt is meglepő sikereket arattak.

És mégis, bár a náci jelentős népi támogatásra tettek szert, ez még nem volt elég ahhoz, hogy biztosítsa számukra a hatalmat. Bár 1932-re sikerült a legnagyobb párttá válniuk, a szavazatok 37 %-ának megszerzésével elérkeztek a választási rendszeren belüli választási sikereik határaihoz. A munkásosztály és a római katolikus népesség – különösen vidéken – továbbra is ellenállt a náci felhívásainak, s pártjaik a szavazatok több, mint 50 %-át megszerezték.

1932 őszére a nácik ennek következtében komoly bajba kerültek. Ha nem sikerül megszerezniük a hatalmat, megszűnik a győzhetetlenségükbe vetett hit. Az 1932. novemberi általános választásokon 1.25 millió szavazatot vesztek, szervezetük frakciókra szakadt, és terjedt körükben a kiábrándultság. Más szavakkal: a nácikat nem a népi támogatás ellenállhatatlan hulláma juttatta hatalomhoz. A náci hatalomátvétel egyáltalán nem volt elkerülhetetlen. Sőt, ha még hat hónapig nem jutott volna hatalomhoz, a párt fel is bomolhatott volna, hiszen már megjelentek a gazdasági megújulás első jelei. De Hitlert Hindenburg, a birodalmi elnök mégis kinevezte kancellárrá. Hindenburgot az alkotmány 48. cikkelye felhatalmazta arra, hogy szükség esetén a parlament megkérdése nélkül is kinevezhessen kancellárt, és dekrétumokkal kormányozhasson. Ilyen lépést a parlamentáris kormányzat 1930. márciusi összeomlása tett lehetővé. A weimari Németország megrepedezett politikai rendszere képtelen volt elviselni a reá nehezedő rendkívüli terhelést. Ez az összeomlás szükségszerű, de nem elegendő feltétele volt a náci hatalomátvételnek. Hitler kancellárrá való kinevezésének a ténye az 1930. és 1933, de főleg Brüning kancellár 1932 májusi bukása és 1933 január 30-a közötti politikai küzdelem következménye volt.

A parlamentáris kormányzat összeomlásával a hatalom a birodalmi elnök és környezete kezébe került. A parlamentáris és pártpolitika szólamainak és alkúinak helyébe a kabinet-politika intrikái léptek. Az elit hatalmi csoportosulásai, amelyek alapvetően szembenálltak a parlamentáris demokráciával, a hadsereg, az ipar (főleg a nehézipar), a mezőgazdaság (főleg az Elbától keletre lévő junker nagybirtokok) irányítói képessé váltak arra, hogy közvetlen nyomást gyakoroljanak a hatalmi központra. E csoportok pontos szerepe (főleg az ipari csoportoké) még vitatott. Kezdetben még nem is Hitlert és a nácikat támogatták. De amikor nyilvánvalóvá vált, hogy csak a náci mozgalom képes kellően támogatni egy jobboldali rendszer megalapítását, úgy döntöttek, hogy Hitler kancellárrá való kinevezése az egyetlen alternatíva. Azt remélték, hogy a nácik majd amolyan reklámgépezetként működnek egy autoritáriánus állam mellett, amely majd megfelel a tradicionális német hatalmi rendszer igényeinek. „Ne aggódjon, ő az alkalmazottunk” – felelte Franz von Papen, a kancellárhelyettes mindazoknak, akik aggodalmukat fejezték ki a Hitlerrel kötött szövetség miatt. Ez a mondás a történelem egyik legnagyobb félreértésének bizonyult, és sajnos az árát főleg azok fizették meg, akik a döntésben nem vettek részt.

A náciizmus győzelme korunk történelmének egyik legvégzetesebb eseménye. Ötven éves elemző tevékenység után nyilvánvaló, hogy nincsen egyszerű „mono-kauzális” magyarázata. De a történetek megértésének igénye égetőbb, mint bármikor a közelmúltban. A kiterjedt és veszélyes munkanélküliség, az egyre sebezhetőbbnek tűnő nemzetközi pénzügyi rendszer, az egykori és mostani kudarcaik miatt diszkreditált politikai pártok, a háborút követő politikai megegyezés csődjének jelei, a jobb- és baloldali szélsőséges politikai mozgalmak, és – végül, de nem utolsó sorban – a parlamentáris rendszertől elidegenedve felnőtt új generáció veszélyeinek korában, anélkül, hogy kézenfekvő megoldást látnánk magunk előtt, az 1918 és 1933 közötti német történelem, már nem pusztán távoli és elméleti történelmi tananyag. Kellemetlen közelségbe juttat minket saját korunkkal. De éppen ezért lehetséges, hogy ma sokkal jobban megértsük ezt a kort, mint régebben, és tanulmányozásával bepillantást nyerhetünk saját korunkba is.